

کتیبه نویافته امامزاده محسن همدان

خسرو محمدی

چکیده:

برخی کتیبه‌های سنگی در دوران آغازین قاجار به مانند دیگر دوران‌های فرهنگی و تاریخی پیش از خود محل فرمان‌های حکومتی در قالب احکام مذهبی و دیگر احکام بوده‌اند. و یک رسانه همگانی در دوران مزبور به حساب می‌آمده‌اند. کهن‌ترین نمونه‌های یافت شده از کتیبه‌های سنگی را می‌توان در آثار به دست آمده از تمدن میانرودان و در دوران نخست سلسله‌های کهن جستجو کرد. در ایران هم کتیبه‌های سنگی گنجانده را می‌توان یکی از کهن‌ترین آثار از این دست دانست. تا پیش از ظهور عصر نو و در دوران قاجار هم این روش (کتیبه‌نگاری سنگی) از روش‌های رایج برای ابلاغ همگانی فرامین مذهبی - حکومتی بوده است. کتیبه نویافته «بهمن میرزا» پسر «عباس میرزای قاجار» و حاکم همدان از این دست کتیبه‌هاست که مضمون آن اعطای تخفیف مالیاتی به مردمان روستاهای «و فرجین» و «ماماشاه» (ماوشان) به دلیل اهتمام آن‌ها در بازسازی و بازپیرایی بنای «امامزاده محسن علیه السلام» است. این مقاله به معرفی و بازخوانی این کتیبه سنگی قاجاری و شرح حال امیرزاده «بهمن میرزا» می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها:

همدان، دره ماوشان، امامزاده محسن علیه السلام، بهمن میرزا، کتیبه سنگی.

مقدمه

همدان استانی در مرکز غرب کشور با ارتفاع حدود ۱۸۰۰ متر از سطح دریا و با مرکزیت شهر همدان است که توسط سه استان (کردستان، کرمانشاه و لرستان) از غرب و جنوب و سه استان دیگر (مرکزی، قزوین و زنجان) از شرق و شمال احاطه شده است. از هشت شهرستان استان همدان، شش شهرستان با استان‌های مزبور مرز مشترک دارند که با راه‌هایی به یکدیگر متصل می‌شوند. این راه‌ها خود نشان دهنده شکل اقلیم استان همدان در مبادی ورودی و خروجی است که در دو دسته راه‌های طبیعی دره‌ای و دشتی قابل تقسیم‌بندی هستند و استان همدان را به استان‌های نامبرده می‌رسانند. وجود راه‌ها و کوره‌راه‌های فراوان در دره‌ها و دشت‌های این استان نشان از اهمیت این استان به‌طور کلی و شهر همدان به‌صورت ویژه است. نقر کتیبه‌ها و نقش برجسته‌ها بر این راه‌ها از سنت‌های دیرپا در ایران و همدان است.

بنای امامزاده محسن در شانزده کیلومتری شمال غرب شهر همدان، و در بخش مریانج (جزو بخش مرکزی شهرستان همدان) در انتهای دره‌ای زیبا که با نام‌های مختلفی از قبیل «ماوشانرود» و «مامشارود» معروف بوده، واقع شده است. در ارتباط با این امامزاده پژوهشگرانی چند به تحقیق پرداخته‌اند و هر یک به لحاظ اهمیت این مزار به وجهی که لازم دیده‌اند توجه کرده‌اند که البته در این میان مقالات و کتب ارزشمند چندی هم نگاشته شده است. در یکی از کهن‌ترین اشارات در این باره «ابوالوفاء محمد بن عبدالعزیز بن سلمه همدانی» شاعر نیمه یکم سده سوم هجری در چکامه‌ای به زبان عربی مناظر طبیعی دره را توصیف کرده است. عین القضاة همدانی (کشته به سال ۵۲۵ هـ.ق) از این دره به نام «ماوشان» نام برده است. «حمدالله مستوفی» مورخ قرن هشتم هجری این دره را «ماشانرود» ذکر کرده و به توصیف آن پرداخته است. ملا عبدالباقی نهاوندی و زین‌العابدین شیروانی از مورخین دوره

بر این باید به کتیبه نقر شده بر پایه ستون موزه هگمتانه (دوره هخامنشی) مربوط به اردشیر هخامنشی، کاسه کتیبه‌دار مندایی (دوره ساسانی) و کتیبه‌های موجود در مساجد، بازار و بقاع متبرکه اشاره کرد که آجری، سنگی و چوبی هستند.

از میان دوره‌های فرهنگی در همدان دوران اسلامی به دلیل نزدیکی بیشتر با دوران ما دارای تعداد آثار بیشتری در حوزه کتیبه‌نگاری است. از جمله کتیبه‌های نویافته در همدان کتیبه «تخفیف بهمن میرزا» حاکم قاجاری است که مضمون آن در ارتباط با تخفیف مالیات به مردمان روستای «و فرجین» و «ماماشاه»^۲ در قبال خدمات مردمان این دو روستا در بازپیرایی یا مرمت بقعه امامزاده محسن علیه السلام است.

تاریخچه و مزارشناسی

امامزاده محسن (امامزاده کوه) همدان که حسب نوشته روی صندوق (عهد صفوی) آن «محسن بن علی بن ابی طالب» است (مورخ ۹۳۵ هـ.ق) ۲۴۷

قاجار نیز ضمن توصیف دوباره نام دره را «مامشارود» نوشته و از مزار ابودجانه انصاری و آرامگاه امامزاده محسن در آنجا یاد کرده‌اند. همچنین است در کتاب زینة المجالس.

برخی از پژوهشگران از جمله عدلیب زاده، اذکایی، صابری درباره انگاره‌های مزار شناختی این بنا مطالعاتی انجام داده‌اند. همچنین مصطفوی، خانزاده، جهانپور و... به شرح عمومی و مختصر از بنا و ارایه چند تصویر از نمای بیرون آن بسنده کرده‌اند. از سوی دیگر در برخی دانش‌نامه‌ها و فهرست بناهای تاریخی ایران از این بنا فقط نام برده شده است.^۱

کتیبه‌نگاری در همدان پیشینه‌ای طولانی دارد. کتیبه‌های موجود در شهر همدان را می‌توان به پنج دسته اصلی تقسیم کرد: کتیبه‌های سنگی، کتیبه‌های آجری، کتیبه‌های گچی، کتیبه‌های سفالی و کتیبه‌های مضروب بر سکه‌ها. کهن‌ترین کتیبه سنگی در همدان، کتیبه‌های دوقلوی گنجانم هستند که در حدود ۲۵ قرن پیشینه دارند. اضافه

ولی بنا به شجره‌نامه موجود در آنجا تقریباً عین شجره شازده حسین همدان می‌باشد، این نیز مقبره‌ای مربوط به علویان حسنی می‌گردد، خصوصاً آن که اصل بنای آنجا را از سده ششم (ه.ق) دانسته‌اند. امامزاده کوه (محسن) زیارتگاهی واقع در یکی از دره‌های سرسبز و خرم کوهستان الوند که در گذشته آن دره موسوم به «ماوشان» (ظ - ماه و شان) بوده و بسیار آوازه داشته، بالاخص این که یک راه باستانی از همدان به کنگاور و کرمانشاه هم از آنجا می‌گذشته، دره ماوشان ظاهراً آخرین منزل به همدان بوده است. بر کنار ماوشان رود، دهکده‌های کوهستانی بسیار کهن مریانه، سولان، تویین، مویین، برفین در گذشته از ناحیت یا دهستان «فریوار/ فراوار» همدان به شمار آمده، که همه اینها در شعرهای عربی و فارسی قدیم ستوده شده‌اند. حمدالله مستوفی (ح ۷۳۰ ه.ق/ ۱۳۲۹م) مدفن صحابی ابودجانه انصاری را در ولایت ماوشان/ ماماشان رود یاد کرده، که مراد

لابد مدفون در بقعه امامزاده کوه کنونی باشد. لیکن ابودجانه انصاری به سال ۱۱ ه.ق/ ۶۳۲م در یمامه کشته شد. مدفون در گورگاه (صحابه) پیشین بقعه شاید سماک بن خَرّشه انصاری از فرماندهان عرب در فتح همدان (سال ۲۲ ه.ق/ ۶۴۲م) بوده، که به قول ابن اثیر همانا غیر از «ابودجانه» انصاری است که پس از فتح ری مامور آذربایجان شد و شاید هم در آنجا مرده باشد. به هر حال، گورگاه پیشین بر حسب شجره‌نامه مزار گویا مدفن سه تن از صحابه یا فرماندهان سپاه عرب در فتح همدان و نواحی آنجا بوده است. اما بنای پسین بقعه (هم موافق با شجره‌نامه) چنان که ابن فندق بیهقی در شرح «مقاتل طالبیان» کتاب خود، و نیز امام فخر رازی در شرح «نقباء همدان» یاد کرده‌اند ظاهراً مدفن «سید محسن بن ابوالحسن علی ابن ابوجعفر محمد بن حسن (بصری) بن قاسم بن محمد (بطحایی) بن ابومحمد قاسم بن حسن بن ابوالحسن زید بن امام حسن مجتبی علیه السلام است، که گویند

تاریخی، یکی به تاریخ ۷۳۵ هـ. ق بر روی لوحه‌ای در پیشانی ایوان ورودی بنا و دیگری نیز به تاریخ ۹۳۵ هـ. ق بر روی صندوق منبت داخل ضریح حرم اصلی بنا موجود بوده است. نمای بیرونی بنا از دو قسمت، بدنه بنا و دو گنبد بیرونی که هر یک بر فراز شبستان‌های موسوم به «قبر صحابه» و اتاق اصلی مقبره (مدفن امامزاده) قرار گرفته‌اند، تشکیل شده است. ضلع شرقی بدنه بنا به طول ۲۰ متر و ارتفاع ۹ متر می‌باشد. در قسمت میانی همین بخش از بنا جلوخان و ایوان ورودی بنا به عرض ۵/۶۵ متر، ارتفاع ۸/۸۵ متر و عمق ۵/۸۰ متر قرار گرفته است. ایوان مزبور با طاق جناغی کند و به شیوه طاق و تویزه ساخته شده است. لچکی‌ها و پشت بغل‌های قوس ایوان به شیوه آجرکاری خفته و راسته تزیین شده است. سطح ایوان ۳۰ سانتی متر بالاتر از سطح بیرونی بنا قرار دارد. ورودی و مدخل بنا در قسمت پایانی ایوان به عرض ۱/۵ متر و ارتفاع ۲ متر واقع شده است. به فاصله اندکی

مادرش خواهر امام محمد باقر علیه السلام بوده و در حدود همدان به قتل آمده (پس) در «مسارد» کذا (=مامشانرود) دفن شد و قاضی همدان بر او نماز خواند. وی همانا یکی از چهار فرزند سید ابوالحسن علی بن... (الخ) ریسی و نقیب علویان همدان (یعنی همین «امامزاده کوه» مامشانرود) به قتل آمده و در آنجا مدفون شده است. هر دو بنای پیوسته با هم چهار گوش‌اند با گنبدی بر گردن هشت پهلو و دارای سه طاق‌نما که بر روی هم آن را اثری از سده ۸/۷ هـ. ق دانسته‌اند، تاریخ ۷۳۵ هـ. ق/۱۳۳۴م در شجره مربوطه ذکر شده و تاریخ صندوق منبت کاری شده ضریح در حرم پسین سال ۹۳۵ هـ. ق/۱۵۲۸م می‌باشد.^۳

ویژگی‌های معماری بنا

بنای امامزاده محسن علیه السلام که بر نقشه مستطیل شکل و به ابعاد ۲۶×۲۰ متر در جهت شرقی - غربی ساخته شده فاقد کتیبه تاریخی ساخت و نام بانی است ولیکن تا چند سال پیش، دو کتیبه

از این ورودی و در طرفین آن، دو راه پله یا پلکان که پوشش ورودی هر یک از آنها با طاقی به شیوه جناغی و با ابعاد ۸۰ سانتی متر عرض و ۲ متر ارتفاع ساخته شده قرار گرفته است. این پله‌ها به صورت مارپیچ تا بام بنا امتداد می‌یابد. با نگرش به ویژگی‌های معماری و ساختاری امامزاده محسن علیه السلام و همچنین شباهت‌هایی که بین این بنا با بناهایی همانند بقعه هفتاد و دو تن، قرن ششم هجری در ساروق اراک، امامزاده حسین، قرون شش تا ده هجری در همدان، امامزاده عمه صغری و عمه کبری در اشتهارد متعلق به دوره صفوی، وجود دارد، بنای کنونی امامزاده محسن را می‌توان متعلق به طیف زمانی قرون شش تا ده هجری قمری دانست.^۴

درباره بهمن میرزا

«بهمن میرزا» یکی از بیست و شش پسر «عباس میرزا» نایب‌السلطنه بود. او یکی از پرکارترین و مورد اعتمادترین فرزندان پدرش بود که در طول دوران خدمتش و در دوران زمامداری

«فتحعلی شاه» و «محمد شاه»، حکمرانی ولایت‌هایی چون سمنان و دامغان، اردبیل، همدان و آذربایجان به او سپرده شد.

وی در طول دوران حکومتش در ولایت‌های کشور به‌ویژه همدان همواره حامی برخی برادران ستم‌دیده‌اش بود که به دلایل و اتهامات مختلف مورد خشم و غضب دربار و شخص «میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی» قرار می‌گرفتند. در آغاز دوران حکومت «محمد شاه» تنش میان خاندان «عباس میرزا» و «قائم مقام فراهانی» بالا گرفت و از آنجایی که قائم مقام در ابتدای کار نفوذ زیادی بر «محمد شاه قاجار» و مادرش داشت او را وادار می‌کرد که گاه برادرانش را کور کند و یا به کلی از میان بردارد. در این میان می‌توان به کینه‌توزی‌های قائم مقام با «جهانگیر میرزا» پسر دیگر «عباس میرزا» اشاره کرد که در پایان به کور شدن جهانگیر میرزا منجر شد که پیشتر قرار بود کشته شود. «جهانگیر میرزا» و برادرش «خسرو میرزا» از سوی قائم

از خاک آذربایجان بیرون آمده وارد عراق گردیدند.

پس از حکومت اردبیل «بهمن میرزا» حاکم همدان شد. همدان در آن دوران هم یکی از مهم‌ترین شهرهای ایران بود و اهمیتش تا بدانجا بود که پس از سقوط تبریز به دست تزاریان، «عباس میرزا» نایب‌السلطنه اهل خانه خود را در همدان پناه داد و تا چندی که تبریز به دست روس‌ها بود آنها را در این شهر نگاه داشت. همان‌طور که گفته شد بهمین میرزا مدتی حاکم همدان و خانه‌اش در محله کبایان و کوچه «ذوالریاستین» بود که به آن چمن «بهمین میرزا» نیز می‌گفتند.

همدان در زمان حکومت «بهمین میرزا» بهترین و امن‌ترین مکان برای پسران مغضوب «عباس میرزا» بود که هر یک به نحوی از دسیسه‌های دارالخلافه به اینجا و آنجا می‌گریختند. از جمله آنها، «خسرو میرزا» حاکم تویسرکان بود که پس از کشمکش‌های محلی در تویسرکان، مدتی تا آرام شدن اوضاع به خانه برادرش در همدان پناه برد.

مقام و به وسیله «محمدحسن خان» ایشیک آقاسی باشی به سوءقصد علیه برادرشان یعنی «محمد شاه» متهم شده بودند اما پس از رفع اتهام و رسوایی قائم مقام، این دو در کنف حمایت برادرشان «بهمین میرزا» و سپاهیانش از دارالخلافه تهران به سوی اردبیل رهسپار شدند و مدتی در آنجا بودند و پس از مدتی حبس مورد لطف شاه قرار گرفته و حکمرانی تویسرکان به آنها سپرده شد و تا پایان عمر در آن دیار به سر بردند.

پس از مرگ فتحعلی شاه در کشور ناآرامی‌هایی آغاز شد و در هر ولایتی کسانی علم طغیان برکشیدند. «بهمین میرزا» به مانند پدر و دیگر برادرانش مرتب از ولایتی به ولایت دیگر در حال حرکت بود تا آن ناآرامی‌ها را فروبندشاند. «محمد شاه» در زمان لشکرکشی به عراق از دارالسلطنه تبریز با وزرای دولت روس و انگلیس بیرون آمده، روانه عراق شدند و «بهمین میرزا» را نیز از اردبیل احضار کرد که در میانه به اردوی او پیوست. سپس با یکدیگر

در قائله مرزی که میان ایران و عثمانی درگرفت «محمد شاه»، «بهمن میرزا» را با لشکریان آذربایجان به مرز خوی و سلماس فرستاد. لشکریان عثمانی هم به منطقه مزبور رسیدند و با میانجیگری روس‌ها و انگلیس‌ها هر دو طرف بدون درگیری به شهرهای خود بازگشتند و مقرر شد تا دو طرف سفیرهای خود را برای مذاکره بفرستند. پس از این اتفاق «بهمن میرزا» با لشکریان خود به تبریز بازگشت.

معلوم نیست که چرا «بهمن میرزا» در پایان کارش در ایران و زمانی که «محمد شاه» کمال ملامت و همراهی را با او داشت از ایران خارج شد و به روسیه رفت؟ او در روزهای حکومتش در تبریز با روس‌ها در ارتباط بود و با مرزبانان قراباغ و ایروان تالش به نرمی و فروتنی رفتار می‌کرد و حتی خود را خدمتگزار دولت روسیه می‌نامید و کار را تا بدانجا رساند که از روسیه تقاضای نشان و حمایل کرد! «محمد شاه» در برابر این حرکت «بهمن میرزا» سکوت پیشه کرد تا شاید او خود از کرده‌اش

پشیمان شود. همزمان با این حرکت «بهمن میرزا»، «محمد شاه»، «خسرو میرزا» برادر دیگرش را به حکومت خمسه (حوالی سنندج) منصوب کرد و او را با سپاه‌یانی به آن خطه گسیل داشت. درباریان به «بهمن میرزا» این‌گونه خبر را رساندند که: «محمد شاه» به دلیل خیانتت، «خسرو میرزا» را برای دستگیری تو فرستاده است. «بهمن میرزا» هراسان شده و به سرعت خود را به تهران رسانید و چون از حقیقت امر مطلع شد پس از نوازشات بسیار از سوی شاه دوباره و با خیال راحت به تبریز بازگشت. اما با این حال گویا باز هم خیال «بهمن میرزا» آسوده نشد و با ترسی که از رفتار خود داشته تصمیم می‌گیرد به کنسول روسیه برود و مدتی در آنجا بماند. در پایان روزی مخفیانه از تبریز به انزلی و از آنجا به خاک روسیه می‌رود. مدتی بعد خانواده‌اش هم از راه تبریز در تغلیس یا ایروان به او می‌پیوندند و دیگر خبری از او به دست نیامد. به نظر می‌رسد از همان آغاز حکومت محمد شاه،

کتیبه‌ای سنگی است که در ادامه به بازنویسی و شرح آن می‌پردازیم.

توصیف کتیبه

کتیبه سنگی امامزاده محسن علیه السلام به دستور «بهمن میرزا» شازده قجری در تاریخ ۱۲۴۰ هـ. ق بر تکه سنگ مرمری هفت ضلعی در ۱۳ سطر و به ابعاد $۱۵ \times ۱۵ \times ۱۹ \times ۲۳ \times ۵ \times ۵ \times ۱۹$ سانتی‌متر نقر شده است. به طور کلی این کتیبه را می‌توان مستطیلی با ابعاد $۲۳/۷ \times ۳۱$ سانتی‌متر در نظر گرفت. متن این کتیبه خبر از مرمت یا بازپیرایی بنای موسوم به «امامزاده محسن علیه السلام» در ۱۹۶ سال پیش دارد. بازسازی و مرمت بناهای تاریخی و به خصوص بقاع امامزادگان علیهم السلام امری بود که در دوران صفوی و قاجار با اهتمام مردم و حکومت‌های وقت اجرا می‌شد و این ریشه در اعتقادات مردم داشت. این کتیبه به خط نستعلیق و در برخی موارد دارای غلط‌های املائی است. آسیب‌هایی نیز بر اثر جابجایی‌های متعدد به کتیبه وارد شده که آن را به

تار و مار کردن پسران «عباس میرزا» در دستور کار دارالخلافه بوده است و «بهمن میرزا» هم به دلیل تجارب بسیاری که در دوران حکمرانی‌اش در ولایات مختلف داشته از ترس جان فرار را برقرار ترجیح داده است شاید هم به تحریک روس‌ها اقدام به ترک وطن کرده باشد!؟^۵

آنچه که از منابع درباره امیرزاده «بهمن میرزا» دستگیر می‌شود همانا خوشنامی او و تلاش‌هایش برای حفظ تمامیت کشور و خانواده ستمدیده‌اش از دسیسه‌های «قائم مقام فرهنگی» و برخی درباریان ذی‌نفوذ است. در قائله شیخیه همدان، «بهمن میرزا» مانع تنش‌های بیشتر شد.^۶ «بهمن میرزا» در تاریخ فرهنگی همدان در عصر جدید و دوران معاصر (یعنی اواسط سده سیزدهم هـ. ق) تا وقوع انقلاب اسلامی) و در رستاخیز ادبی عصر قاجار، از پیشتازان سبک نوین نثر فارسی در ایران با عنوان امیر ادیب و دانشمند ترقی‌خواه شناخته می‌شود.^۷ اما آخرین سندی که از او باقی مانده

دو نیم کرده است. این کتیبه یک نمونه مشابه دیگر نیز دارد که متاسفانه مفقود گردیده و به نظر می‌رسد متن آن شبیه به همین کتیبه باشد.

متن باز نویسی شده کتیبه نویافته امامزاده محسن علیه السلام

هو الواقف

تخفیف بهمن میرزا

چون ملاک و رعایای مزرعتین و فرجین و ماماشاه در تحت حومه بقعه مبارکه امامزاده لازم التعظیم و التکریم امامزاده محسن علیه السلام بقای عمر دولت بندگان اقدس ظل اللهی و نواب مستطاب نایب السلطنه و سایر شاهزاده گان از خداوند غفار مسئول و پیوسته [به] بازسازی و تعمیر خرابی بقعه مبارکه مشغولند نظر به حال رعایای مزبور بندگان نواب مستطاب بهمن میرزا موافقت [و] مرحمت فرموده اند در دست ملاک مزرعتین مرقومست که از ابتدای کافه ثیل و مابعد نقدا از مالیات نقد و جنس و سایر تکالیف دیوانی هر ساله یزرعتین

یومی همین بهر اسم و رسم که بوده باشد مقاطعه نمودند دعون مبلغ پانزده تومان نقد و مقدار بیست خروار (به وزن تبریز) غله که پانزده تومان نقد رایج تبریز و شش خروار غله مال لمقاطعه مزرعه و فرجین و مقدار دو خروار غله مال المقاطعه که در تحت ماماشاه بوده باشد و چنانچه بعد الیوم احدی از قرارداد مرقوم تخلف و انحراف ورزد کسی که از گماشتگان و حکامانی مبانی بدعت گردد به لعن ابدی گرفتار گردد فَمَنْ بَدَلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ (هر کس تغییرش دهد پس از آن که او را شنیده است گناهش به گردن کسانی است که تغییرش دادند).

نباید رسم بر آیین نهاد/ که گویند

لعنت بر آن کس نهاد

سنه ۱۲۴۰

سخن پایانی

بنای «امامزاده محسن علیه السلام» مشهور به امامزاده کوه یکی از مزارات مورد احترام مردم همدان و اهالی دره ماوشان است

که بیم مرگش نیز می‌رفت زمزمه‌هایی مبنی بر جانشینی «بهمن میرزا» بود. او همواره حامی برادران ستم‌دیده خود یعنی «جهانگیر میرزا» و «خسرو میرزا» بود که مرتب مورد اذیت و آزار «میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی» قرار می‌گرفتند و در نهایت هم از دست کینه‌توزی‌های او و به دستور «محمد شاه» نابینا شدند. به نظر می‌رسد بهمین میرزا هم به همین دلیل در پایان از ایران به روسیه گریخته باشد. «بهمن میرزا» از ادیبان و پیشگامان شهر همدان در نهضت نثری به حساب می‌آید.

در پایان و پس مطالعه کتیبه مزبور مستدرکات زیر به صورت فهرست‌وار ارائه می‌گردد:

۱. کتیبه سنگی امامزاده محسن علیه السلام کتیبه‌ای از جنس مرمر به ابعاد ۲۳/۷×۳۱ سانتی‌متر است که متن آن مربوط به تخفیف مالیات به مردم روستاهای «و فرجین» و «ماماشاه» است که «بهمن میرزا» حاکم قاجاری همدان به‌عنوان تشویق و تخفیف در قبال اهتمام مردم روستاهای مزبور

که سالیان درازی است به صورت مداوم برای زیارت و گردش به آن نزهتگاه و زیارتگاه می‌روند. به دلیل اهمیت این مزارات و بناهای وابسته، این مجموعه همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و هست. در این مقاله سعی شد ضمن اشاره به پژوهش‌های صورت گرفته پیشین در مورد این مجموعه، برگگی نو از تاریخ این مجموعه ارزشمند فرهنگی ورق بخورد. کتیبه موسوم به «تخفیف بهمین میرزا» از آثار منقول مربوط به این بقعه است. این کتیبه مربوط به سال ۱۲۴۰ هـ. ق و همزمان با دوران حکومت «فتحعلی شاه» قاجار و نایبی پسرش «عباس میرزا» است. متن آن مربوط به تخفیف مالیات اهالی روستای «و فرجین» و «ماماشاه» و به دستور «بهمین میرزا» پسر «عباس میرزا»ی قاجار کنده شده است. بهمین میرزا در دوران مختلف زندگی خود حکمرانی ولایات همدان، اردبیل، سمنان، دامغان و تبریز را بر عهده داشته است. در مدت اقامت او به‌عنوان حاکم تبریز و همزمان با بیماری «محمد شاه»

به بازپیرایی بنای امامزاده محسن علیه السلام در تاریخ ۱۳۴۰ هـ. ق قرار داده است.

۲. در ارتباط با بنای امامزاده محسن علیه السلام منابع مکتوب کهن و دست اول کمی وجود دارد و این کتیبه تا اندازه‌ای می‌تواند این کمبود را جبران کند.

۳. از منظر تاریخ اجتماعی این سند مکتوب می‌تواند بسیار مورد توجه و اهمیت باشد چرا که در تواریخ آنچه که بیش از هر چیز مورد توجه قرار گرفته زندگی پادشاهان و برخی درباریان است. این کتیبه سنگی نشان دهنده نقش مردم در حفظ آثار مذهبی و تاریخی و توجه برخی حکام قاجاری به این امر مهم بوده است که خود در حفظ میراث مذهبی و فرهنگی امری تعیین کننده است. این مطلب نشان دهنده این حقیقت است که اشتراک علایق مذهبی و فرهنگی می‌تواند واسطه تعامل و همکاری دولت و ملت باشد. همچنین از متن کتیبه چنین برمی‌آید که در آن زمان حتی اگر

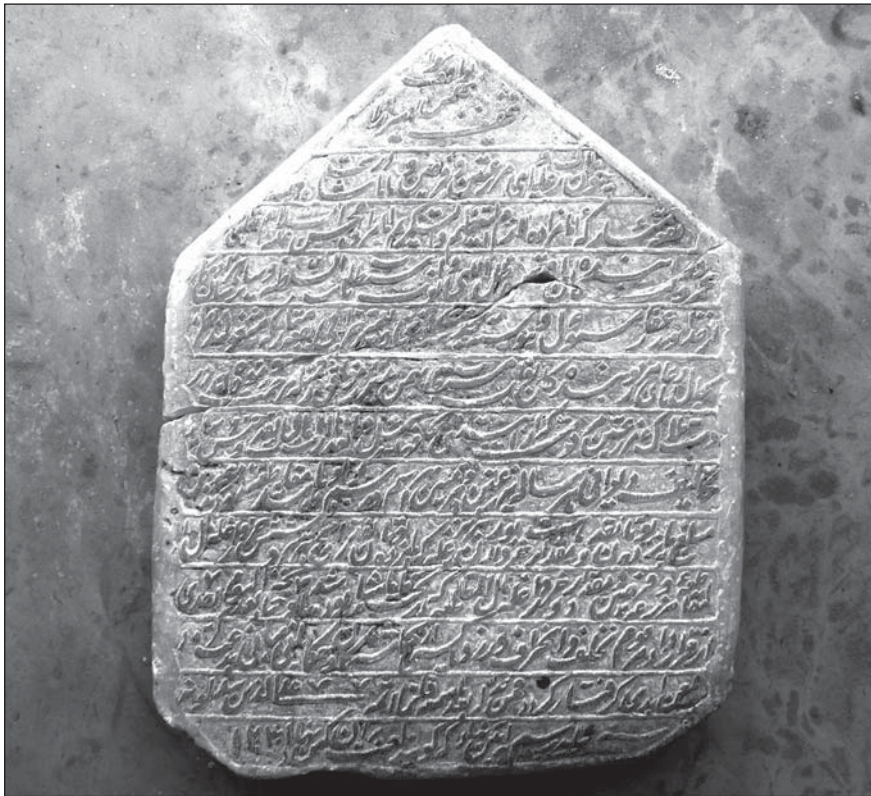
عوامل اصلی حکومت نیز حکمی را صادر می‌کردند ممکن بوده است که عده‌ای از گماشتگان آن را نغض کنند و این خود می‌تواند در مطالعه تاریخ اجتماعی قاجار در همدان مورد توجه باشد.

۴. از منظر دانش مرمت بناهای باستانی نیز این سند، سندی ارزشمند به حساب می‌آید چراکه بخشی از تاریخ مرمت آثار باستانی در همدان را نشان می‌دهد.

۵. از دیدگاه دانش نامجای‌شناسی نیز این سند حاوی نکته مهمی است و آن نامجای «ماماشاه» است که در این کتیبه یک روستا است. این روستا امروز وجود ندارد و اگر دارد نام آن تغییر کرده است. اگرچه ظن غالب بر آن است که «ماماشاه» گونه تغییر یافته (ماوشان = مه و شان) است اما این نکته آن قدر تأمل برانگیز هست که بار دیگر مورد تحقیق قرار گیرد. به هر حال عجلالتا نگارنده معتقد است نامجای «ماماشاه» مذکور در کتیبه «بهمن میرزا» نه ماوشان است

خیریه استان و شهرستان همدان به ویژه آقای حمید ترکمان است که چندی است اهتمام جدی به حفظ اسناد اوقاف استان همدان دارند و با حمایت خود از پژوهشگران، این امر تخصصی را در مسیر درست خود هدایت می کنند.

و نه غلط املائی بلکه نامجایی است که یا گم شده و یا تبدل پیدا کرده است.
۶. حفظ این کتیبه حاصل تلاش مجموعه سازمان اوقاف و امور

کتیبه سنگی مربوط به بازپیرایی بنای امامزاده محسن علیه السلام

پی‌نوشت‌ها:

۱. امامزاده محسن همدان، صص ۹۵-۹۶.
۲. به نظر می‌رسد غرض همان ماوشان باشد.
۳. همدان‌نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، ص ۲۷۹.
۴. امامزاده محسن همدان، ص ۹۷ و ۱۰۲.
۵. تاریخ‌نو(شامل حوادث دوران قاجاریه از سال ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷ قمری)، ص ۳۰۸، ۲۷۶، ۲۸۰، ۲۸۲، ۲۸۶، ۲۸۸، ۲۹۲، ۳۰۷، ۲۱۷، ۲۲۷.
۶. به نقل از علیرضا ذکاوتی فراگزلو
۷. همدان‌نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، ص ۳۲۱.

منابع:

۱. همدان‌نامه(بیست گفتار درباره مادستان)، پرویز اذکایی، نشر مادستان، همدان، ۱۳۸۰.
۲. تاریخ‌نو(شامل حوادث دوران قاجاریه از سال ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷ ه.ق)، جهانگیر میرزا، به اهتمام عباس اقبال، کتابخانه علمی، تهران، ۱۳۲۷.
۳. مقاله «امامزاده محسن همدان»، نویسنده: رضا نظری ارشد، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۴۶، تهران، ۱۳۸۳.